

Herman Vuijsje

A háborús közemlékezet Hollandiában

Hadd kezdjem egy elkésérítő történettel, melyet 1992-ben az *Het Parool* című újságban Maurits Schmidt írt le. A kilencvenes évek elején baráti kapcsolatok szövődtek a heemstedei Hageveld College és az ausztriai Lambachban működő bencés *Stiftsgymnasium* között. A két iskola úgy döntött, hogy diákcsereprogramot indít, és e célból heemstedei küldöttség utazott Lambachba. A látogatást követően Anselm Maryl, az osztrák iskola igazgatója hónapokon át nem hallott a hollandokról. Aztán december közepén kapott egy levelet Heemstedéből. Búcsúlevél volt, melyben arról értesítették, hogy időközben megtudták, egykor a fiatal Hitler is a Stiftsgymnasium tanulója volt, és ezért visszalépnek a tervezett csereprogramtól.

Hitler hét- és kilencéves kora között tanult Lambachban. Nem a bencés gimnáziumban, hanem az annak közelében álló állami iskolában. A kolostor egyetlen bűne, hogy Hitler énekelte a kórusában. A háború alatt a nácik lefoglalták a kolostor épületét és abban elitiskolát rendeztek be. A náci rezsim üldöztetései idején két atya vesztette életét. A Stiftsgymnasium számos olyan programban vesz részt, amely az újjáéledő fasizmus és rasszizmus ellen harcol és amelyek keretében náci haláltáborok zsidó túlélőivel is találkozhatnak az iskola tanulói. A diákok egy csoportja Mauthausenbe is ellátogatott. A Heemstedébe tervezett utazás azonban kútba esett.

Az előző fejezetekben megpróbáltam érzékeltetni, hogy Hollandiában ez a fajta politikai korrektség nagyon intenzív formát öltött, számos területre kiterjedt és sokáig uralkodott.¹ Ha ez így van, adja magát a kérdés, milyen sajátosan holland tényezők játszottak ebben szerepet. Feltételezésem szerint itt nem egyetlen, mindenre magyarázatot adó okkal, hanem olyan történések együtthatásával van dolgunk, amelyek egy időben játszódtak le és ezáltal felerősítették egymást.

Az egyik tényező azonnal szembeötlik. Amikor a magánszféra megsértésével, az etnikai megkülönböztetéssel és az állami erőszakkal

kapcsolatos tabut vizsgáljuk, akaratlanul és szinte automatikusan eszünkbe jut a háború. Ezek különösen olyankor idézik emlékezetünkbe a háború alatt történt borzalmas eseményeket, amikor együttesen jelentkeznek. Európában másutt is ébren tartják a háború alatt történtek emlékét, de ezeknek kevés országban vannak olyan messzeható következményeik, mint nálunk. Hollandiában a háborús emlékezet elemi erővel tört a felszínre és erejét azóta is megőrizte. Vajon találunk-e közelmúltunk történetében olyan kapcsolódási pontokat, amelyek magyarázattal szolgálnak erre?

Ilyen tekintetben csupán egyetlen ország fogható Hollandiához, mégpedig Németország. A háborús emlékezet keleti szomszédunknál is számos területen olyan „szélesen értelmezett” tabukhoz vezetett, hogy azok még állami intézkedésekben is tetten érhetők. Az okok azonban nem sok rokonságot mutatnak. Az érthető, hogy a németek a *Kollektivschuld* problémájával birkóznak. Hollandiában viszont a múlt sokkal kevesebb okot ad arra, hogy az embert ennyire foglalkoztassa a rasszizmus és az állami erőszak kérdése. Hollandiában a demokráciát belülről soha nem fenyegette semmilyen veszély és határainkon belül ritkán fordult elő, hogy kollektíven üldözték az idegeneket. A huszadik század előtről nem ismerünk olyan holland csoportosulást, mely az idegengyűlöletet tűzte volna zászlajára. A gettót, a pogromot és a virulens antiszemitizmus más megnyilvánulásait országunk csak a középkorból ismeri.

A gyarmati múlt sem ad kellő magyarázatot arra, hogy az elmúlt évtizedekben miért terjedtek el oly széles körben ezek a tabuk. A gyarmatosítás már oly messze van tőlünk és személyes cselekedeteinkben semmilyen formában sem működik mérceként. A rasszizmusról és a diszkriminációról folytatott vitában soha nem merült fel egy „új Van Heutsz”², „új koelik”³ vagy „korunk peloporjainak”⁴ képe. Soha nem történt utalás a rabszolgahajókra, Elminára⁵, Boven-Digoelra⁶ vagy Fort Zeelandiára.⁷ A hasonlatok, „Új Hitler”, „Új zsidók” mindig a kö-

zelmúltból származtak. És idesorolhatók a manapság divatos metaforák, az „ellenállás” és a „deportálás” is.

A háborús metaforákat nem a háborút megélt nemzedék hozta be a köztudatba. Ezek az összehasonlítások többnyire olyanoktól származnak, akik a háború idején nem tartoztak sem a „jó”, sem a „rosszak” közé⁸ – nem azért, mert a legtöbb hollandhoz hasonlóan leginkább a túléléssel voltak elfoglalva, hanem mert akkor még nem is éltek. A napjaink uralkodó erkölcsi cseit leginkább meghatározó *babyboom* nemzedék⁹ számára a háború lett a legfontosabb morális tájékozódási pont.

Az, hogy a háború utáni véleményformálók nem élték át a háborút, nem feltétlen hitelesíti tevékenységüket. Cselekedeteik alapját az emlékezet és a hagyomány képezi és a szüleik által, illetve szüleiknek feltett kérdésekkel birkóznak. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a háború milyen szerepet játszott a tabuk elhatalmasodásában, meg kell vizsgálnunk, hogyan alakult a háborús közemlékezet története, hogyan emlékeztünk és emlékezünk arra a gyilkosságra, melynek az az egyetlen etnikailag eltérő csoport volt az áldozata, mely akkor már évszázadok óta hazánkban élt.

ZSIDÓK HOLLANDIÁBAN: NÖVEKVŐ ZAVARODOTTSÁG

Évszázadok óta élnek zsidók Hollandiában, ahol – Athias, a portugál zsidó nyomdász szavával élve – „lány száműzetést és nem túl kemény vendégszeretet” találtak. A Köztársaság időszakában¹⁰ egyfajta miniatűr társadalmat alkottak, ez volt a Zsidó Nemzet. A Zsidó Nemzeten belüli élet bizonyos korlátozásokkal járt. A legtöbb céhbe például zsidók nem kerülhettek be. De a korhoz, az akkori viszonyokhoz képest a zsidókat nagyfokú toleranciával kezelték. Szabad polgároknak tekintették őket, akik az állam részéről ugyanarra a védelemre tarthattak igényt, mint minden más holland. Soha nem volt szervezett fosztogatás ellenük, soha nem kellett megkülönböztető jelet, zsidó kalapot vagy sárga zsidó szalagot hordaniuk, mint ahogy gettóba sem terelték őket.

„A holland nép realitásérzéke mindig erősebb volt, mint az idegenekkel szembeni védekező reflex, mely oly sokakat jellemez”, írta M. H. Gans monumentális *Memorboek (Emlékkönyv)*

című művében. Megítélése szerint a zsidók viszonylag kedvező hollandiai fogadtatása a kereskedelem iránti hagyományos holland tiszteletből és az Ótestamentum iránti kálvinista megbecsülésből fakadt. Amikor 1983-ban interjút készítettem vele, Gans nyomatékosan rámutatott, hogy valaki nem faji, hanem vallási alapon tartozott a Zsidó Nemzethez. Ha áttért a kereszténységre, jogi értelemben már nem tekintették a Nemzet tagjának és akár céhbe is beléphetett. „A céhek tulajdonképp egyfajta keresztény szakszervezetet alkottak. Nem a rasszizmus motiválta őket, ilyesmi fel sem vetődött. És ugyanez vonatkozott a céheken kívüli világra is, a zsidók, egy furcsa hasonlattal élve, minden további nélkül utazhattak volna villamoson.”

1796-ban a Batáv Köztársaság¹¹ véget vetett a Zsidó Nemzetnek. Deklarálta ugyanis, hogy a jövőben a zsidók ugyanolyan holland polgárok, mint a nem-zsidók, és az utóbbiaktól csupán az „izraelita” vallás különbözteti meg őket. A zsidók akkori egyenjogúsításával először lopakodott némi kétértelműség a többség és a kisebbség viszonyába. A zsidókat ugyanis a valláson kívül más dolgok is összekötötték. A tizenkilencedik század vége felé ez egyértelműen kiderült, amikor lecsökkent a vallásos zsidók aránya és mégis fennmaradt egy világosan körülhatárolható zsidó kultúra. Hollandiában a „zsidó” szót addig mindig szégyenletes mellékgondolatok nélkül használták. A zsidók mások voltak, ezt mindenki tudta. A másik oldalon pedig a zsidók szabadon használták a *goj* vagy az *orel* (körülmetéletlen) megnevezést, ha a nem-zsidókra utaltak. A tizenkilencedik századtól azonban egyre visszafogottabban használták az addig bevettnek számító megnevezéseket. A zsidót és a gojt egyre gyakrabban érezték sértőnek. A nem-zsidók „izraelitáknak” kezdték hívni a zsidókat. A huszadik században kétfenekű szavak keletkeztek. Ilyen volt például a *Mexicaner*. Ezt zsidók használták zsidókra és a „Mag sie keiner” kifejezésből származik¹². Ilyen volt továbbá a *Hilversummer*, amit zsidók használtak nem-zsidókra.¹³

„1796 után egyre kevésbé volt magától értetődő egymás másságának elfogadása”, mondta Gans. „A zsidók körében egyfajta titkolózás is övezte ezeket a megnevezéseket. Ezt meg a nem zsidó lakosság nem értette.” Mintha Gans néha visszavágyott volna a fél-apartheid korába. „A munkás sapkát viselt, a zsidó pedig szintén egy bizonyos csoportba tartozott. Az emberek

elismerték egymás másságát. Úgy tűnik, hogy korunkban, hiába vannak erre mindenféle törvények, ezt a fajta megosztottságot, különbséget képtelenek vagyunk elfogadni.”

Ez a kétértelműség akkor sem tűnt el, amikor a huszadik század elején egyre több zsidó szánta rá magát, hogy belépjen a nem zsidó világba. Amszterdamban – ez volt az egyetlen nyugat-európai város, ahol tősgyökeres zsidó munkásosztály létezett – többnyire a szocializmus adta meg a nem zsidó világ felé a meghatározó ösztönzést. Ez a legtöbb zsidó esetében nem jelentette azt, hogy már nem akartak zsidók lenni. Épp ellenkezőleg: a munkásmozgalom bizonyos tagozatai „elzsidósodtak”. A harmincas években a körülmények kényszere alatt a zsidókkal szembeni kétértelműség egyre növekvő zavartottsággá alakult át. A válság és a munkanélküliség hatására létrejött a „népiség érzése”, amit csak tovább erősített az 1933 után érkező német zsidó menekültek folyamatos áradata. A zsidókat ismét bizonyos idegenség lengte körül. Az emberek, Sal Tas szavaival élve, ismét *zsidótudatosak* lettek.

Ez nem jelentette azt, hogy Hollandiát is hatalmába kerítette az antiszemitizmus. Az antiszemita pártok tábora kisebb volt, mint más európai országokban. A holland nemzetiszocialista párt, az NSB tagjai között működésének első éveiben számos köztiszteletnek örvendő zsidó is volt. A mozgalom csak 1937-ben Németország hatására váltott át vad antiszemitizmusra. Az abban az évben tartott választásokon a párt – az 1935-ös majdnem nyolc százalék helyett – mindössze négy százalékot kapott.

Nem a rasszizmus motiválta azt a magatartást sem, amelynek láttán a holland zsidók először éreztek csalódást honfitársaikkal szemben. A zsidók egy nemzeti érdekek alkotta bonyolult politika zárókövét képezték. Helyzetüket a holland kormány „pragmatikusan” közelítette meg.

Kezdetben ez főként a holland születési jog nélküli zsidókra, azaz a Németországból és Ausztriából érkezett menekültekre vonatkozott. 1933-tól kezdődően tizenötezer német és osztrák zsidót engedtek be az országba, amikor a kormány megelégtelt a dolgot. 1938 decemberében – egy hónappal a Kristályéjszaka után, amikor a német zsidók már gyakorlatilag földönfutók lettek – a kormány úgy döntött, hogy a jövőben „nemkívánatos idegeneknek” tekinti és visszatoloncolja a menekülteket. „Ha valamely esetben netalán feltételezhető, hogy a me-

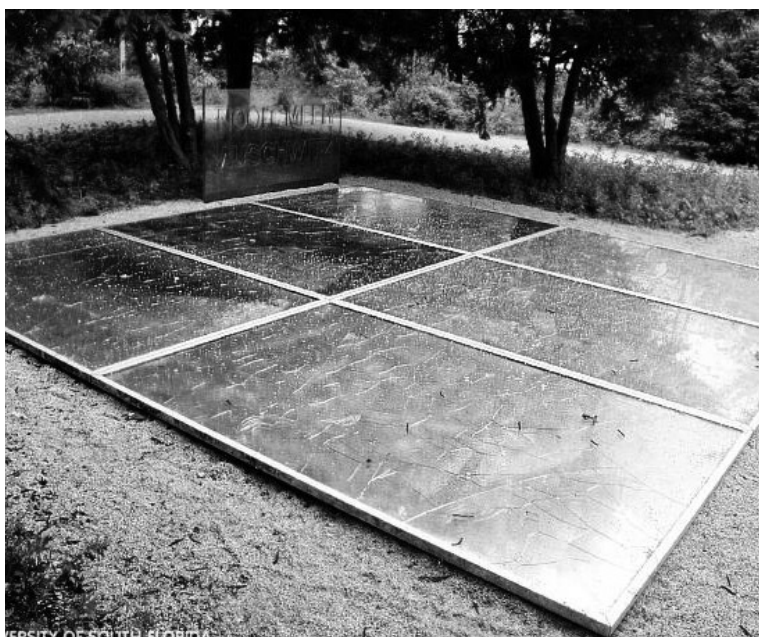
A westerborki gyűjtőtáborban felállított emlékmű.
Innen indultak a vonatok a német táborokba

nekült élete veszélyben forog”, akkor az ügyet az igazságügy-miniszter elé lehetett terjeszteni.

1939-ben néhány német zsidó gyermek még átléphetne a határt, de ők is csak azután, hogy a holland zsidó menekült bizottság ígéretet tett a kormánynak arra, hogy állja a költségeket. A „holland nép zsidó része”, ahogy a kormány megfogalmazta, már 1933 óta garanciát kellett vállaljon minden centért, melyet Hollandia a menekültek befogadására költött. A westerborki tábor is, melyet 1939-ben zsidó menekültek elszállásolása céljából létesítettek, holland zsidók költségén épült és lett berendezve.

Ezzel a holland kormány egyrészt korlátozta az évszázados múltra visszatekintő holland menedéj jogot, másrészt pedig, amikor előfeltételül szabta, hogy a költségeket a zsidók fizessék, olyan döntést hozott – először a holland történelemben –, amely etnikai alapon diszkriminálta a zsidókat. 1796 óta a holland zsidók a törvény szerint csak akkor számítottak „zsidóknak”, ha a hitközség tagjai voltak, írta Gans az *Emlékkönyvben*. „A menekültek viszont nem egyházi hovatartozásuk miatt jöttek el, hanem mert faji alapon üldözték őket. Egy olyan kormánynak, amely tudni sem akart faji különbségekről, semmilyen védhető alapja sem volt arra, hogy a menekültek esetében a zsidó hitközséghez tartozó hollandok garanciáját szabja a befogadás előfeltételül.” Amikor saját államuk így diszkriminálta a holland zsidókat, nem az motiválta, hogy hitt a fajok magasabb-, illetve alacsonyabbrendűségében. Nem a rasszizmus, hanem a „pragmatizmus” rejlett a döntés mögött. Na meg a takarékoság.

„Hazánk soha nem vetemedett arra, hogy elnyomja a zsidókat. Népünk ilyet sohasem tett

Az amszterdami Auschwitz-émlékművet (Soha többé Auschwitzot), Jan Wolkers készítette.

Először egy köztemetőben, majd az egykori zsidó negyedben, a Wenckheim parkban került felállításra.

Ez az emlékmű már egyáltalán nem illik bele a korábbi heroikus képbe. A földre fektetett, töredezett tükörfelületen darabokra szakad az ég és – az illúziók elkerülése végett az emlékművön olvasható szöveg ki is mondja –
soha többé nem is áll össze egészé

volna”, mondta egyszer nekem egy igazi nyakas kálvinista, aki részt vett a háborús ellenállásban. „Ez a kálvinizmus hatása. Aki az Írással él, abból nem lehet antiszemita. Olvassa csak el, hogyan fenyegeti meg az Úr Ezékiel próféta könyvének 25. részében az Ammonitákat, amiért tapsoltak kezeikkel, tomboltak lábaikkal és örültek teljes megvetéssel lelkükben Izrael szenvedése felett.” És igaza is volt, kevés holland akadt, aki tapsolt volna, amikor a zsidókat elhurcolták. De a hollandok tettei körülbelül ebben ki is merültek. Amilyen kevés volt a hazaáruló és a fajgyűlölő, éppolyan alacsony volt azok száma is, akik tettekkel bizonyították „jóságukat”. A szürke többség a kettő között helyezkedett el, és – Harry Mulisch¹⁴ szavaival élve – „elfogadta azt a fordított diszkriminációt”, melyet a németek mint germán fajtársaiknak engedélyeztek számukra.

A többséghez tartoztak a londoni száműzetésben lévő holland kormányok tagjai, akik soha egyetlen kormányülést sem szenteltek zsidó honfitársaik sorsának és soha egyetlen felhívásban sem szólítottak fel a zsidóüldözés és a deportálások bojkottjára. A többséghez tartoztak azok az amszterdami városi hivatalnokok,

akik 1941 elején néhány hét alatt elkészítették a németek számára a zsidó háztartásokról, vállalatokról és intézményekről kért összesítést. És azok a hivatalnokok, rendőrök, villamosvezetők és vasutasok, akik mindannyian hallgattak és részt vettek a deportálásban.

Az a segítség, melyet a holland rendőrség, különösen az amszterdami a deportálásához nyújtott, egyedülállónak számított Nyugat-Európában. Csak a francia Vichy-rendőrség tette meg ugyanezt. Franciaországban volt hagyománya az antiszemitizmusnak és a hatalom is kollaborált, hisz saját kezdeményezésre, német nyomás nélkül már a háború elején zsidóellenes törvényeket hozott, illetve foganatosított. A holland hivatalnokok a háború idején nem meggyőződésből vagy lelkesedésből cselekedtek, hanem mert hűek voltak a hatalomhoz és kötelességtudóak.

„A holland államirányítást olyan alaposság jellemezte, mely inkább a német, a francia vagy a belga hagyományt juttatja az ember eszébe”, állítja Hans Blom történész. A holland hivatalnokok „makulátlan korrektséggel és megbízhatósággal teljesítették a német megszállók követeléseit”. Blom idézi Eichmann hírhedt kijelen-

tését, miszerint a hollandiai transzportok olyan zökkenőmentesen folytak, hogy öröm volt nézni. Lagest, az amszterdami biztonsági szolgálat vezetőjét is idézhette volna, aki a háború után azt mondta, hogy a holland rendőrség segítségével a németek a deportált zsidók tíz százalékát sem tudták volna elfogni.

Henriëtte Boas író *Herlevenð bewaard* (*Feltámadva megőrzött*) című kötetében továbbviszi ezt a vonalat. Ahogy a lakossági nyilvántartóban dolgozó hivatalnokoknak nem jutott eszükbe, hogy eltávolítsák a „zsidó” kartonokat, úgy a zsidó közösség sem gondolt arra, hogy megsemmisítse tagnyilvántartását. Boas szerint a hivatalnokok túlnyomó többsége nem gonoszságból, hanem naivitásból írta alá az 1940-es árjanyilatkozatot¹⁵, „ahogy a zsidók túlnyomó többsége is ezért engedelmeskedett az 1941-es jelentkezési kötelezettségnek”.

„1942. július 10. táján érkeztek meg az első transzportra szóló kiértesítők. Az ember azt csinálta, amit mondtak neki”, mesélte Ab Caransa, akit tizenöt éves volt, amikor családjával Westerborkba szállították. „Mi iszonyúan tiszteltük az államot. Az ember nem egyik pillanatról a másikra kezd el kételkedni az államban. Nem volt egyetlen lelkész vagy rabbi, aki kiokosított volna bennünket, a Zsidó Tanács pedig mindenkit arra buzdított, hogy szófogadóan hajtsa végre a meghozott intézkedéseket.” (114) „Egyetlen más országban sem tudta egy intézmény úgy kinőni magát, mint az itteni Zsidó Tanács”, mondta Hans Knoop egy Ischa Meijernek adott interjújában. „A holland nép rendkívül engedelmes. A holland zsidók pedig rendkívül hollandok.”

Az egyik helyi Zsidó Tanács elnöke megmutatta, milyen eredménnyel járhatott volna az önálló cselekvés. Sieg Menko, egy nagy textilkonszern igazgatójaként dolgozott és számtalan olyan nem-zsidóval állt kapcsolatban, akik pénzadományokat juttattak el hozzá, hogy fedezzék a bujkáló zsidók létfenntartási költségeit. Amikor 1942 őszén Menko megtudta, hogy nagy razzia készül, igyekezett minden közösséget figyelmeztetni, hogy rejtőzzenek el. Az 1200 enschedei zsidóból több mint ötszáz túlélte a háborút. Ez az arány majdnem kétszer olyan magas, mint az országos átlag.

Menko a kivételek közé tartozott. A háború idején a hollandok individualizmus és önállóság tekintetében korántsem tűntek ki. Az oszloposodott és a hatóságokhoz lojális Hollandia élete

teljesen más értékek, a csoport-összetartozás, az engedelmesség, a polgári tisztesség, a konformizmus – és talán bizonyos adag jóhiszeműség és naivitás – mentén zajlott. Ezeket a tulajdonságokat tette magáévá a hollandok túlnyomó többsége, nem-zsidók és zsidók egyaránt.

MINT A PUTTENI FÉRFIAK

„A putteni férfiak” fogalom a holland megszállás történetében. Nemcsak a hihetetlen kegyetlenség miatt, mellyel a németek ezzel a Gelderland tartományban fekvő faluval bántak, amikor megtorlásképp elhurcolták a település minden férfi lakóját, hanem azért is, mert e férfiak csupán töredéke élte túl a német táborokat. A hatszázból még az ötvenet sem érte el a hazatérők száma. Van Dantzig pszichiáter ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy a putteniek, akik egy olyan keresztyén agrárközösségből származtak, melyben nagyon erős volt a csoporttudat, nem voltak kellőképp felvértezve arra, hogy ügyesen taktikázva és improvizálva életben tudjanak maradni az életben maradásért vívott kemény harcban.

Ha a hollandok kudarcot vallottak a háborúban, akkor az egyebek mellett azért történt, mert mint nép volt bennük valami a putteni férfiakból. Itt egyrészt a fentebb említett hatóságokhoz való hűség és konformizmus vegyülékére gondolok, másrészt arra, ahogy ebben az országban mindig is megélték az etnikai különbségeket. A zsidók úgy tudtak évszázadokon át fennmaradni Hollandiában, hogy rendkívül lojálisak voltak a hatalomhoz. Ezt a hűséget mind a lakosság, mind az Orániai-ház méltányolta. „Legjobb tudomásom szerint”, mondta Gans, „ez az egyetlen ily magas tisztességben lévő dinasztia Európában, amely minket, zsidókat évszázadokon át, nemzedékről nemzedékre mindig embertársakhoz illő udvariassággal kezelte”. Londoni száműzetése idején némiképp Vilma királynő is folytatta ezt a hagyományt. A Londonból sugárzott Rádió Oranjén keresztül időről időre tanújelét adta annak, mennyire felháborítja és mély fájdalommal tölti el „az az egyre súlyosabb embervadászat, melyet azon honfitársaink ellen folytatnak, akik évszázadok óta velünk élnek e megszentelt hazában”. „E szégyenteljes cselekedetekre még szavunk sincs a holland nyelvben.”

Hát így állt a dolog, és nem állt rendelkezésre semmiféle tapasztalat arra vonatkozólag sem, hogyan kell védekezni a razzikkal szemben, illetve hogyan lehet elmenekülni előlük. A holland zsidók el sem tudták képzelni, hogy létezhet hivatalnokok működtette gyilkoló gépezet. A nem zsidó hollandok magatartása is csak e háttér kontextusában ítélni lehet. Amit a náciak tettek, felülmúlta hatalomhoz hű és szilárd világnézeti alapokon szervezett népünk képzeleterejét.

E gondolkodásmód fájdalmas egyértelműséggel jelenik meg a Munkás Ifjúsági Központ (AJC), a „vörös család”¹⁶ ifjúsági tagozatának tagjai között. Az AJC volt az egyetlen olyan nem zsidó ifjúsági szervezet, melynek számos zsidó tagja volt. A többség, kereken ötszáz személy, Amszterdamban lakott, ahol bizonyos városrészekben zsidók adták a tagság kilencven százalékát. De nem volt mentésre szolgáló „katasztrófatervük”. A szervezet tagjai aktívan részt vettek az ellenállásban, több mint 350 tagtársuk halálát azonban nem tudták megakadályozni.

Az AJC egykori tagjai minden év május negyedikén felkeresik a Vierhoutenben található Paasheuvel nevű dombot, ahol még mindig áll a mozgalom egykori klubháza. Néha elkísérem a szüleimet, akik az AJC-ben ismerkedtek meg. Az ott elhangzó néhány beszéd rövid és mentes minden fellengzőségtől. Annál az oszlopnál, amelyre felvették a meggyilkolt AJC-tagok nevét, egy hölgy felolvassa Anneke Hemrika *Laplacestraat* című versét, amelyben a költőnő leírja, hogyan indult útnak barátnője, Lotte 1942 júliusában: „A gyűlölet poklában járok egyre / lejjebb, mióta láttam azt a képet: / néma lány, hátizsákkal, beleégett / agyamba, megy az utcán integetve”.

Ab Caransa *Verzamelen op het Transvaalplein* (Gyülekező a Transvaalpleinen) című könyvében a Transvaalbuurt nevű városrész egyik lakója leírja, hogyan indult el ugyanabban a hónapban az egyik szomszédfiú. „Anyja elköszönt tőle és amíg csak látta, mindig utána kiáltott valamit; egészen addig, amíg be nem fordult a sarkon. Az isten szerelmére hát miért engedték el?” Ez a fajta elkeseredettség csak utólag fogalmazódott meg. Sem a zsidó, sem a nem zsidó AJC-tagok nem voltak felvértezve arra, hogy letérjenek a törvény szabta ösvényekről. Az AJC-ben komoly hangsúlyt kapott a törvénynek való kollektív engedelmség és a törvénnyel szembeni

kötelesség. Az individualizmus ördögtől való rontásnak számított. Az AJC hitvallása nem sokban különbözött attól, ahogy a putteni férfiak viszonyultak az élethez.

KÉT HÁBORÚS MÍTOSZ

Amikor 1945-ben a nem zsidó hollandok megszabadultak az elemi létfenntartásukról való gondoskodás nyugétól, akkor döbbsen rá, hogy olyan történet, amit nem engedhettek volna meg. A 140 ezer holland zsidóból több mint százezret gyilkoltak meg. Amszterdamban, melyet az évszázadok során zsidó körökben több néven is – *Ég Kapuja*, *Kis Jeruzsálem*, *Anyaváros Izraelben*, Amszterdam a *Magasztos* és *Mokum Olf*: a mindenek felett álló város – magasztaltak, a nyolcvanezer zsidó lakosból tizenötezer maradt életben. A házakat Mokum lakói lebontották, hogy az építőanyagot tüzelőnek használják.

Azok, akik birtokba vették házaikat és vagyoniukat, nem mindig fogadták kitörő örömmel a visszatérő túlélőket. Támadt is némi antiszemitizmus. „Néhány »vagyonőr« úgy érezte, pechje van, hogy épp az ő zsidója tért vissza”, magyarázta nekem Gans. Másrészt a háború utáni antiszemitizmus a zsidókkal szemben ismét jelentkező „zavarodottság” megnyilvánulása volt. *Ondergang* (Pusztulás) című művében Presser egyáltalán nem csodálkozik azon,¹⁷ hogy sok holland azokon vezette le az ekkor támadt kudarcérzést, „akik kellemetlenül emlékeztették őket az általuk elkövetett erkölcsi mulasztásra, azaz a túlélő zsidókon”. Idézi Lou de Jongot, aki a rágalmozást a valódi részvét főnökjének nevezte: „A rágalmozás és a részvét egymás kiegészítői voltak. Mind a kettőt ugyanaz a helyzet termelte ki és ... néha egy és ugyanazon emberi szívben lakoztak, nem sokkal a megszállás után.”

Két történész-kollégája, Jan és Annie Romein megpróbálta érzékeltetni, milyen érzéseket váltott ki belőlük ez a tapasztalat. „Biztos, hogy az a háborúban ránk kényszerített tudás, hogy ki zsidó és ki nem, ott maradt a bőrünk alatt. A nem-zsidók számára ez dadogó gátlásosságot, megbántástól való oktalan félelmet jelent, amely néha csak furcsa, de máskor akár bántó is lehet és esetenként akár a legjobb barátságot is összekuszálhatja.” Romeinék, akiknek környezetében mindig voltak zsidó kollégák és ba-

rátok, így döbbsentek rá, hogy a több mint száz-ezer holland zsidóval együtt az ő ártatlanságukat is elpusztították.

Az ismét jelentkező zavarodottságra a hallgatás volt az ideiglenes háború utáni megoldás. A nem zsidó hollandok némasága mintegy kiegészítette a zsidó közösség hallgatását, mely, akárcsak a háború előtt, nem szívesen mutatta ki érzelmeit, mert attól félt, hogy ezzel „riseszt csinál”, azaz antiszemizmust gerjeszt. A háborús zsidó és nem zsidó nemzedékek számára e folyamatos Nemzeti Csend egyfajta isten békéjeként szolgált és módot adott arra – és olyan sok mód nem volt –, hogy együtt létezzenek tovább.

Mindössze egyvalaki akadt, aki nyilvánosan is ki merte mutatni a benne támadt keserűséget. „Mi, hollandok elbújtattuk a zsidóinkat”, írta Jaap Meijer *Hoge boeden, lage standaarden (Cilinder és lapos erkölcs)* című könyvében. „Kivéve azt a kereken százezret, aki eltűnt – talán mert nem akart elrejtőzni. Vagy talán más miatt. Erről egyszer még írnak majd egy szép könyvet.” Általában véve azonban a hollandoknak így vagy úgy sikerült elhithetniük magukkal és egymással, hogy a zsidók a nem zsidó lakosságban hűséges segítőkre és szövetségeseikre találtak. 1947-ben Vilma jelmondatként a Hősies, Rendíthetetlen és Könyörületes jelzőkkleaddom az egészet, elbővítette Amszterdam címerét. Három évvel később az amszterdami zsidó közösség a Weesperstraaton emlékművel mondott köszönetet azért a „védelemért”, melyet a megszállás idején az amszterdamiak nyújtottak a zsidó lakosságnak.

Ez a mítosz a háború utáni húsz évben makacsul tartotta magát és része lett annak a díszletnek, melyben a háború utáni nemzedék felnőtt. Az így támadt fülsiketítő csend főként a háború után zsidó családokban született gyerekekre nehezedett nyomasztó súllyal. Ők apránként megértették, hogy családtagjaik nem tanúsítottak ellenállást, hagyták, hogy elhurcolják őket és senki sem segített rajtuk. Hogyan törtenhetett meg ez?

A nem zsidó gyerekeknek is be kellett érniük homályos és kitérő válaszokkal, ha a háborúról kérdezték a szüleiket. A háború utáni nemzedék számára a háborús múlt megválaszolatlan kérdések és a „helypótló” büntudat forrása lett. Arra a kérdésre pedig, hogy „mit tettem volna én?”, a legkülönfélébb kételyek fogalmazódtak meg a fiatalokban. Abban a nemzedékben később is megmaradt valami abból az érzésből, melyet röviddel halála előtt egy interjúban Lu-

Egy Anne Frank-szobor (2005), ott áll (Merwedeplein), ahonnan átköltöztek a hátsó traktusba. Nem ugyanaz a szobrász készítette, mint az elsőt, amely a Westerkerk mellett, a hátsó traktus közelében áll, de nagyon olyanra lett szabva, mintha az első kánont teremtett volna

cas van der Land így öntött szavakba: „Amikor az embereket jó és rossz kategóriába sorolom, a végső vízvonalasztó számomra az, hogy elbújtana-e.”

A hatvanas évek közepén a háború után született babyboom generáció már elég idős volt ahhoz, hogy megindítsa jól ismert rohamát a „régensársadalom” szentként tisztelt bálványai ellen.¹⁸ Ennek során rövid úton leszámolt a Hollandia az ellenállók országa kezdetű mítoszszal. A babyboomosok számára szinte nem is volt kérdés, milyen tekintetben vallott kudarcot szüleik nemzedéke. A kudarc természete szá-

A szocialista realizmusra – heroizmusra? – emlékeztető domborművek arról a „Zsidó Hála” című emlékműről valók, amire a Vuijsje-szöveg is utal.

Érdekesek a kiegészítő szövegek:

pl. „Az Önök ellenállása tartotta bennünk a lelket”;

„Önökkel gyászolunk”;

„Az Önök szeretete óvott bennünket”;

mukra egyértelmű volt, ami abból is kiderült, ahogyan a „feléledő fasizmussal és rasszizmussal” szembeni intésüket megfogalmazták.

Ekkor született meg a második holland háborús mítosz, mely semmivel sem áll közelebb a valósághoz, mint az első. A holland háborús kudarcot ezek az ifjak ördögi eszmék következményeinek látták és láttatták. Ezzel a nagy többség magatartásának valódi természete ismét rejtve maradt. Az akkori magatartás mögött ugyanis nem a náci eszmék okozta fertőzés, hanem egy pragmatista, alkalmazkodó és konformista mentalitás rejtett. A holland zsidók meggyilkolása a németek műve volt. Az ehhez statisztáló hollandoknak sok mindent a szemükre lehet vetni – közömbösséget, naivitást, lustaságot, konformizmust vagy önzést – egy dolog azonban biztos, nem voltak rasszista gyilkosok.

A második háborús mítosz áttörte a zsidók sorsával kapcsolatos hallgatást. A hallgatás, a kertelés és az óvatosság már nem magára a háborús emlékre vonatkozott, hanem minden olyan a mai társadalommal kapcsolatos cselekedetre, intézkedésre vagy kijelentésre, amelyet összefüggésbe lehetett hozni az egykor bennünket sújtó átokkal. Az idő előrehaladtával a második háborús mítosz egyre jobban hasonlított egy valódi mitológiai történetre, amelyben az SS-ekre osztották az ördögök és démonok szerepét, Hitler pedig a vérfarkast játszotta. Az

emlék időről időre prolongálódott, és ennek semmi más oka nem volt, mint az általa felidézett képekből kisugárzó hallatlan erő. Az „új zsidókra” és a „háború utáni ellenállásra” való bármilyen célzás valójában egy átoknak vagy ráolvasásnak felelt meg.

A hetvenes években a különféle akciócsoportok a zsidók lemészárlását fogasként használták, melyre saját véleményeiket és kívánságukat akasztgatták. A lakásfoglaló fiatalok „állami rasszizmust” és „deportáláspraktikákat” emlegettek és „embervadászoknak” titulálták a rendőröket. A dokkmunkás,¹⁹ aki életét kockáztatta, amikor a megszállás idején sztrájkba lépett, számtalan akciófüzet borítóját díszítette és követelte, hogy „el a kezekkel” a megszerzett jogoktól. Az Anna Frank Alapítvány élen járt a „fogaszgyártásban”, a hetvenes évek második felében a háborús eseményeket elkezdte „didaktikai segédeszközként” használni, hogy még időben figyelmeztessen a feléledő fasizmus és rasszizmus veszélyére. Példáját Hollandiában helyi antifasiszta bizottságok követték. Na meg Ed van Thijn, aki az 1984-es Auschwitz-megemlékezésen a hollandok és a bevándorlók viszonyáról szólva azt mondta, hogy „Amszterdamban ismét megjelentek a »zsidóknak tilos« táblák, csak most a szöveget a lakosság változó összetételéhez igazították”.

Akkoriban szinte senki sem mert rámutatni, milyen veszélyeket rejt magában, ha a háborús szörnyűséget efféle hiábavaló célokra használják. Aki mégis megtette, az a mindig tántoríthatatlanul bátor Henriëtte Boas volt, aki egy interjúban azt mondta, hogy az ilyenfajta hasonlítgatások „lényegében elbogatellizálják a zsidók szenvedéseit”. Attól is tartott, hogy ezek hatására az etnikai kisebbségek „jóval nagyobb-nak érzik majd a megkülönböztetést, mint amekkora az a valóságban”.

Csak a kilencvenes évek elején váltott ki szélesebb körben irritációt e „fogasmódszer” meg gondolatlan használata. Amikor a *Trouw* című napilap úgy próbált előfizetőket toborozni, hogy a hirdetésben egy török lány Anna Frank szerepét játszotta, maga a kisebbségi világ volt a legjobban felháborodva. „A zsidókkal annak idején borzasztó dolgok történtek”, mondta Coskun Cörüz, a Hollandiai Iszlám Tanács elnöke a *HP/De Tijd* című hetilapban. „Amikor azokat valaki egy kalap alá veszi a mohamedán kisebbségek hollandiai helyzetével, az almát hasonlítja a körtéhez.”

„A MEGBÁNTÁSTÓL VALÓ OKTALAN FÉLELEM”

Pinkas, Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland (Pinkész, a zsidó közösség története Hollandiában) című könyvükben D., illetve J. Michman és H. Beem egy szerintük Európában egyedülálló jelenségre hívják fel a figyelmet. Hollandiában többnyire a nem-zsidók kezdeményezik a zsinagógák helyreállítását és az emlékműállítását. Ez a fajta nyilvános gyónás a holland háborús emlékezet egyik jellegzetes tartozéka. A büntudat a lakosság zsidó részére használt megnevezésekben is tetten érhető. A hetvenes évektől kezdődően a zsidók még véletlenül sem voltak többé „zsidók” vagy „izraeliták”. Ekkortól kezdve a biztonság kedvéért „zsidó embereknek” nevezték őket, és még ez is gyanús volt egy kicsit. Daalder írja, hogy az angolban még mindig fenntartás nélkül használhatják a „gentiles” szót, míg a hollandban valaki legfeljebb „nem-zsidót” mondhat.

„A megbántástól való oktalan félelem”, amelyet a Romein házaspár a háború után a „nem-zsidóknál” figyelt meg, mind a mai napig él és virul. 1992-ben ezt fiú, Bart Romein gyönyörűen illusztrálta. Az iskolatelevízió filmet készített azokról a diákokról, akik 1945-ben az amszterdami Vossius gimnázium első osztályában tanultak. Abban az osztályban éppúgy voltak ellenállók, holland nácik, japán táborokat megjárt szülők gyermekei, mint zsidó gyerekek. A Vossiusba mindig is jártak zsidó tanulók. Ahogy zsidó tanárok is voltak, például Jacques Presser. Amikor 1940 végén elbocsátották őket, a Vossiusban spontán diáksztrájk tört ki. A kezdeményező egyike Bart Romein volt, aki akkor az ötödik osztályba járt.

A dokumentumfilmet kiegészítő tanári segédkönyvben a készítőik szerették volna megemlíteni a Vossiushoz kötődő zsidó hagyományt. Bart Romein azonban, aki időközben már jócskán hatvan felett volt, ezt megakadályozta. Szerinte az iskolában a zsidó osztálytársakat sohasem tekintették zsidóknak. Ezt csak a háború alatt a nácik kényszerítették ki. Így aztán a könyvbe nem is kerülhetett be, hogy „a háború előtti években sok zsidó tanuló látogatta az iskolát”.

Mivel magyarázható, hogy Hollandiában ilyen zavarodottság és gátlásosság támadt a háborús emlékezet körül? A holland zsidók hetvenöt százaléka lett a német terror áldozata, ami

Nyugat-Európában, Németországot is beleértve, a legmagasabb arány. Belgiumban és Norvégiában negyven százaléku veszítette életét, Franciaországban huszonöt, Olaszországban húsz, Dániában pedig két százalék. Százalékarányosan még Németországban és Lengyelországban is több zsidót bűjtattak, mint Hollandiában. Mind Belgiumban, mind Hollandiában 25 ezer zsidó talált bűvőhelyet, de Belgiumban a háború elején 66 ezer, Hollandiában viszont 140 ezer volt a zsidók száma.

E számadatok értelmezésekor gyakran hivatkoznak a földrajzi és a lakáskörülményekre, amelyek Hollandiában nem kedveztek a bujkálásnak és az ellenállásnak. Hollandiában szigorú SS-befolyás alatt működő polgári közigazgatás (*Zivilverwaltung*) volt, míg a legtöbb megszállt országban a Wehrmacht tartotta kezében az irányítást, amely a náci ideológia helyett inkább saját katonai érdekeihez igazította ténykedését. Hollandia abban a tekintetben is különlegesnek számított, hogy a zsidók többsége proletár volt, azaz nem volt pénze arra, hogy oltalmat vásároljon magának. De a hollandok e fejezetben tárgyalt kulturális sajátosságai is rontották a holland zsidók túlélési esélyeit.

Mindezt csak tetézte a holland társadalmat és irányításkultúrát jellemző moralizáló hajlam. A tizenkilencedik század vége óta Hollandia abban a szerepben tetszelgett, hogy „mintország”, amely segít megtalálni az igazságosabb és békésebb világ felé vezető utat. A gyarmatokon ún. „etikai politikát” folytattunk, azt hirdettük, hogy megvédjük és felemeljük a bennszülötteket. A szellemi oszlopokba beágyazódott hollandok többségének személyes életrajzában is fontos szerephez jutottak az etikai és morális kérdések. „A holland néptől nem volt idegen (a vallási parancsolatok által is megkövetelt) emberbaráti szeretet és segítőkészség”, írta G. J. Kruijer szociográfus azoknak az élelmiszer-beszerező utaknak a kapcsán, melyekre az emberek a háború utolsó telén az országot sújtó éhínség alatt kényszerültek. „Ezekben a hónapokban igen erősnek bizonyult a keresztény és humanista gondolkodásmód.”

Erre szinte rímél, hogy a háború alatt a világnézeti oszlopok többségének vezetése nem tartózkodott a bírálattól. A legjelentősebb protestáns egyházközösségek 1940 októberében tiltakoztak Seyss-Inquart birodalmi megbízottnál a zsidóellenes intézkedések ellen. A katolikus

egyház, De Jong érsek vezetésével bátor magatartást tanúsított. 1942 júliusában a templomok többségében pásztorlevél formájában a szószékéről tiltakoztak a zsidók elhurcolása ellen.

Mégis, amikor odakerült a dolog, a legtöbb holland emberszeretete és segítőkészsége nem terjedt túl saját családtagjain. A hollandok csak a felszabadulás után döbrentek rá, hogy ez a magatartás, amely mellbevágó egyértelműséggel jelent meg a túlélő zsidók alacsony számában, ellentétben áll a polgári holland viselkedésmintával. Ezt az ellentétet a maga számára mindenki azzal a mottóval racionalizálta, hogy „minden szentnek maga felé hajlik a keze”. De a külvilág – a zsidók, de a saját hittársak, illetve a hasongondolkodásúak és a tolerancia és igazságosság „védjegyét” hordozó oszloposodott holland kultúra – felé nehéz volt eladni az embertársiasság elvének ennyire (ki)jőzan(ító) értelmezését.

A történész Jan Bank azon megállapítása, hogy a hatvanas évek második felében Hollandia „a legjobb esetben is a passzív bűn majdnem kollektív tudatának” csapdájában vergődött, nem teljesen igaz. A bűntudat *főként* kollektív volt. A holland népben saját nyilvános mércéjéhez képest okozott súlyos zavarodottságot a háborús emlékezet. Ebben az emlékezetben ott zakatol egy vonat, az Anneke Hemrika versében szereplő szerelvény, mely elvitte a barátnőt, Lottét: „Elindult innen egy vonat és elment... / Mindig visszatér emlékezetemben. / Elindul, sehol nem áll meg, valahol / itt jár, életem végéig zakatol”²⁰

HOLLANDBÓL FORDÍTOTTA: BÉRCZES TIBOR

JEGYZETEK

¹ Az itt közölt szöveg eredetileg a szerző *Politikailag korrekt* című könyvének egyik fejezete. A hatvanas években kialakult nyelv és gondolkodásmód hollandiai történetét bemutató mű 2007 végén a Gondolat kiadó gondozásában magyarul is megjelenik.

² Johannes Benedictus van Heutsz (1851–1924) holland katonai parancsnok a huszadik század elején a Szumátra szigetén lévő Aceh tartományban – nem túl kíméletes katonai eszközökkel – „pacifikálta” a több évtizede ellenálló helyi lakosságot. A halála után nemzeti hőssé emelt Van Heutsz a hatvanas években a baloldal szemében az elítélendő holland gyarmati múlt jelképe lett. Amszterdami emlékművét évtizedeken át rendszeresen megrongálták és

nemrég határozat született az emlékmű „vanheutsz-telenítéséről”.

³ A gyarmati időkben Holland-Indiában (a mai Indonéziában) azokat a helyi munkavállalókat nevezték így, akiket a hollandok az ültetvényeken, a gyárakban és a bányákban meghatározott időre és meghatározott feltételekkel kötött munkaszerződéssel foglalkoztattak (és kizsákmányoltak).

⁴ A „felderítő”, „úttörő” jelentésű *pelopor* szót a hollandok pejoratív értelemben azokra az indonéz ellenállókra használták, akik a második világháború után vívott indonéz függetlenségi háborúban ellenük harcoltak.

⁵ A hollandok 1637 és 1872 között használták azt az Elmina nevű erődöt, amely a ghánai tengerparton áll és amelyet eredetileg portugálok építettek. A létesítmény a rabszolga-kereskedelem szolgálatában állt és így e tevékenység jelképe, „hívószava” lett.

⁶ A Boven-Digoel szó szerint Felső-Digult jelent. 1926 és 1947 között a hollandok Új-Guineán, a Digul folyó felső folyásánál található internálótáborban tartották fogva a gyarmati uralom ellen agitáló, illetve harcoló indonézeket.

⁷ Fort Zeelandia a neve annak az erődnek, amelyet a hollandok Paramaribóban, a volt gyarmat, Suriname fővárosában építettek és amelyben az Afrikából érkezett hajókról „kirakodott” rabszolgákat tartották.

⁸ A második világháború után a közvélemény az 1940 és 1945 között tanúsított magatartás alapján „jókra” és „rosszakra” osztotta az embereket. Ezt a fajta leegyszerűsítő megközelítésmódot a történészeknek csak a nyolcvanas években sikerült módosítaniuk, és ma már általánosan elfogadott vélemény, hogy a túlnyomó többség épp a köztes, „túlélő” stratégiát követő csoportba tartozott.

⁹ 1945 után addig soha nem látott születési hullám „söpört végig” Hollandián (noha a születések száma korábban is kiugróan magas volt). A háború alatt elhalasztott házasságoknak, a feltámadt életkedvnek köszönhetően 1945 és 1949 között majdnem egymillió gyermek született, és egészen 1964-ig töretlenül tartott a lendület.

¹⁰ A spanyolok ellen vívott „nyolcvanéves háborúban” létrejött Hollandia hivatalosan a „Hét Egyesült Tartomány Köztársasága” nevet viselte. A Köztársaság időszakát hivatalosan 1581-től, az Utrechti Unió megalakulásától 1794-ig, a francia csapatok bevonulásáig számítják. (A mai királyság 1815 óta létezik.)

¹¹ A rövid életű Batáv Köztársaságot (1795–1806) francia támogatással a felvilágosodás holland hívei teremtették meg, akik az addigi partikularizmus helyett – a korábbi Köztársaság mint olyan csak virtuálisan létezett – egy köz-

pontosított egységállamban látták a gazdasági és morális válságból kivezető utat. A batáv jelző a rómaiak ellen hősies harcot vívott „dicső elődökre” utal.

¹² Mag sie keiner = senki sem szereti.

¹³ Hilversum az Het Gooi nevű tájegység központja. Az Het Gooi kiejtése a 'goj' szóéval azonos, így a 'hilversumi' gojt jelent.

¹⁴ Harry Mulisch (1927–) a kortárs holland irodalom egyik legjelentősebb alakja. Magyarul eddig két regénye jelent meg: *A merénylet* (fordította: Várady-Brenner Mária, Európa Könyvkiadó, 1986) és *Siegfried – Fekete idill* (fordította: Devich Klára, Európa, 2002). Főműve, az *Ontdekking van de bemel (Az ég felfedezése)* is hamarosan megjelenik.

¹⁵ 1940 októberében az állami hivatalnokoknak nyilatkozatban kellett kijelenteniük, hogy a német törvényeknek megfelelően árja származásúak. Bár a rendelkezés elletétben állt a holland alkotmánnyal, a túlnyomó többség aláírta. A zsidókat elbocsátották és ezzel megkezdődött elkülönítésük.

¹⁶ A második világháború előtt, illetve az ötvenes évek végéig a szocialista szervezetek összességét – az ifjúsági egyesületektől a szakszervezeteken és a pártokon át a rádiótársaságig – illették ezzel a névvel.

¹⁷ Jacques Presser 1965-ben megjelent könyve fordulatot hozott a második világháború, illetve a hollandiai zsidóüldözés történetének megítélésében. A holland közvélemény ekkor szembesült először azzal, hogy egyetlen nyugat-európai országban sem volt ilyen magas a zsidó áldozatok aránya. Ekkortól tarthatatlanná vált az addigi heroizáló megközelítés, mely a zsidómentő tevékenységekre helyezte a hangsúlyt.

¹⁸ A forrongó hatvanas években „régensnek” kiáltottak ki mindenkit, aki „benn ült a hatalomban” és azt – legalábbis az új nemzedék szószólói szerint – nem demokratikusan használta. A régens szót eredetileg – a 17. században – két jelentésben használták. Egyrészt az amszterdami kereskedő elitnek azon tagjait nevezték így, akik mintegy kisajátították maguknak a legfontosabb hivatalokat, azaz a hatalmat, másrészt azokat, akik – ugyanebben a korszakban – a jólétonsági intézményeket irányították. E két régens-kategória persze sokszor átfedte egymást.

¹⁹ 1941. február 25-én és 26-án a zsidók elleni sorozatos német razziák elleni tiltakozásul kommunista ellenállók kikötői, majd általános sztrájkot szerveztek Amszterdamban. E szolidaritási akciónak állít emléket az egykori zsidó negyedben emelt Dokkmunkás szobor, mely mára a megkülönböztetés minden formájával szembeni tiltakozás általános jelképe lett.

²⁰ A versidézeteket Sajó László fordította.